

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№114
(18999)

2017 чылдың
сентябрь 28
четверг

Хүннүң үнери — 06:27
Ажары — 18:13
Хүн дурту — 11:46

Садар өртээ хостуг 12+

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУУН ТЕРГИИННЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

Россияның Онза байдалдарының Тывада кол эргелелин-еспубликада ажылдап турар удур федералдыг албанның тергилериниң аразына "Эң тергилер камгалал кезээ" деп көрүлдери эрттирген. Мөөрейниң кол тазы, өрттерни өжүрерде болгаш ондак үезинде камгалал ажыл-чорударына бөлөн болурун дери, өрт өжүрериниң чаа технологияларын шигээди алыры, бедик эжилдиг ажылы дээш шаңнап-ары, өрт-камгалал кезектериниң чакчыларының профессионал эжилдин бедидери.

Мөөрейге федералдыг албанның камгалал кезектери киришкен. Онда болуп турар бо көрүлдериң түңнелинде Кызылдың чарлыг өрт-камгалал кезээ ам чыл улаштыр бирги черни алган. Оң удуртукчуз иштиги камитаны Айдыс Сергеевич аар.

БӨГҮН ТУРИЗМ ХҮНҮНГЕ

Бүгүн Чазак бажыңының хурал-залына Тыва Республикада иш сайзырадыр талазы-биле инация чөвүлелиниң хөй кижигилиг хуралы болур.

УРУГЛАР КАМГАЛАЛЫ

Тываның үндэтин культура төвүнге "Кадык уругларның айыыл чок дээш" деп республика шуул-10.00 шакта ажылын эгелээр. Шуулту кожуннарда төлээрлер.

ДААРТА

А-ИЕЛЕР ХУРАЛЫ

Сентябрь 29-та видео-конференцияларга хевиринге "Сайытка ыдан сал" деп республиканың илер хуралы 12.00 шакта эгелээр. А-иелерни дүвүредип турар ыгларны өөредилге болгаш сайыды Татьяна Оюновна Сан-салып болур.

АГ ӨРҮ ЧАРЫШ

Аныяктар болгаш спорт териниң талазы-биле яамызы 29-30 хуннеринде Кызылдың да Дөгээ дааның кырынче чаржып үнеринге (скайраннинг) дааны командалар аразына ер.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ШИЛИЛДЕ

Кызылдың Мэриязынга 55-кидыгжы даг бригаданың контроле албан-хүлээлге эрттирер ил оолдарның шилилдезин турар тускай комиссияның не-анында эртип турар ээлчеглиг сентябрь 29-туң хунунда 14.00 болур.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЙЛАДЫРЫН НЕГЭЭН

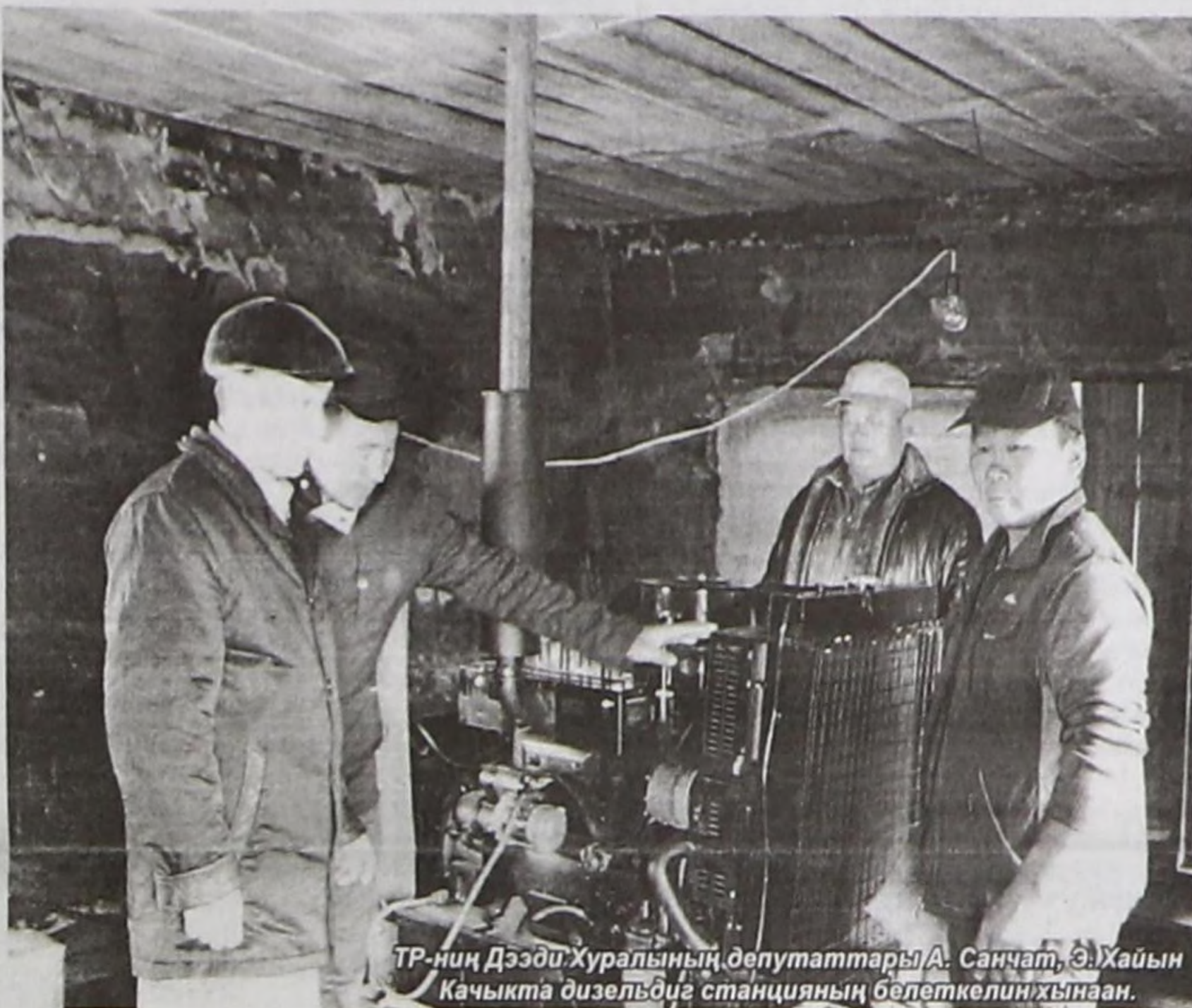
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республикада эрте сооп келгени-биле холбаш-тыр, төп одалга хандырылгалыг чурттакчылыг суурларже чылыгыны кожарын айыткан.

«Эртен Чазак даргазының оралакчызы Д.Н. Козактың удуртканы келир чылдың бюджет политиказын сайгарган хуралга киржир мен. Республикада одалга сезонунче улуг кичээнгеи салырын коллегаларымдан диледим. Октябрының бирги хонуктарында одалга сезону эгелээр ужурулг Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Хову-Аксында чылыг хандырылгалын эрте сооп келгени-биле, эгелээни дээр» — деп, Тываның Баштыңы бодунуң блогунда бижээн. Амгы үеде ол албан ажыл-херээ чогудуп, Москвада чоруп турар.

Регионнуң Баштыңы Шолбан Кара-оол телефон дамчыштыр оралакчыларына чуртталга бажыңнарынче болгаш социал адырның объектилеринче чылыгның киргенин боттары хынап көөрүн чагаан. Муниципалдыг тургузуглардан медээлерни хунде үш катап чыып, сайгарар.

Кызылдың мэриязы сентябрь 26-да хоорайның хөй квартиралыг бажыңнарын шуптузун чылыгга кожунтарын дыңнаткан.

Регионнуң Чазаның аппарат хура-

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары А. Санчат, Э. Хайын Качыкта дизельдиг станцияның бөлөткелин хынаан.

лынга, сентябрь 14-тен бээр узамдыгып келген, бажыңнарже чылыгны кирир ужурулг айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Чамдык башкарыкчы компаниялар оларның ажылгалында хөй квартиралыг бажыңнарын одалга сезонунга чедир белеткевээниң айтырын ажылчын байдалга шийтпирлээр ужурулг.

Хоорайның мэриязы-биле Кызылдың чылыгдылга төвүнүң төлээлери одалга сезонунга хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарын чылыг системазын үнүп хынаанын, Кызылдың ЧЭТ сайтында дыңнаткан. ЧАЭ-2, «Уют» БК база «Сервис» КХН ажылынга ээ-харысалгалыг болганын демдеглээн. Олар күскү-кышкы үе белиниң паспорттарын алган, оларга хамааржыр

бажыңнарже чылыгны бир дугаарында кошкан.

Хыналда «Тайга», «Чаян», «Сайзырал» башкарыкчы компаниялар база «Ангарский» ЧАЭ КХН кышка белеткелди саадатканын илереткен. Оларга сагындырылганы берип, актыда айыттыгач четпестерни чайладырын негээн. Чылыгны берген соонда, ол четпестерни дарый чок кылыр ужурулг.

Кызыл хоорайның чаңгыс аай дежурный-диспетчер кезээнге (2-31-42 телефонче) кээп турар дыңнадылганы саны сөөлгү үш хонукта көвүдээн. Агаар хенертен сооп келген болгаш, бажыңнарда база сооп апарган. Чамдык башкарыкчы компаниялар телефоннарын туттастан. Хары бербей олурупкан ТСЖ база башкарыкчы компанияларның ажылын күрүнениң чуртталга инспекциязы хынаар ужурулг.

Хову-Аксы суурда одалга сезону сентябрь 18-те эгелээн болза, Ак-Довурак биле Шагаан-Арыгның чурттакчыларына чылыг сентябрь 28-те келир. Муниципалдыг тургузугларга чылыгны октябрының баштайгы он хонунда берип турган болза, ам эрте кириери ол.

Тываның Баштыңының парлалга албаны.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

2017 чылдың арткан айларында
чагыдылга чоруп тур

2017 чылдың арткан айларында «Шын» солунуң чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында бо хуннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66
31730 — организацияларга	168,22	504,66

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1000 болгаш оон хей шээр малдыг
малчыннарга күрүне деткимчезин
чедирериниң дугайында дүрүмге
өскерилгелер кириериниң
дугайында

2017 чылдың сентябрь 18 № 425
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаады-
ры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2010
чылдың сентябрь 18-те № 375 доктаалы-
биле бадылаан 1000 болгаш оон хей шээр
малдыг малчыннарга күрүне деткимчезин
чедирериниң дугайында дүрүмге дараазында
өскерилгелерни кириер:

1) 1.4 пунктта «хамаатылар» деп сөстүн
мурнунга «доктааттыг чурум езугаар тараа-
чын (фермер) ажил-агыйларының баштыңнары
кылдыр бүртүктетирген» деп сөстөрнү немээр;
2) 2.3 пункттарга дараазында абзацты
немээр:

«тараачын (фермер) ажил-агыйының күрүне
бүртүктелиниң дугайында херечилелиниң азы
хууда сайгарлыкчыларның чаңгыс аай күрүне
даңзызында бижидилгезиниң хоолгазын»;

3) 2.13 пунктта «тус черниң чагыргазының
ажыл-агыйлар дептеринге бүртүктеринге 14-
СХ» деп сөстөрнү «3-фермер» деп сөстөр-биле
солуур.

2. Бо доктаал 2017 чылдың декабрь 1-ден
эгелеп күштүг болуп кирер.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» бол-
гаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу
медээлериниң албан езунун интернет-порталы-
на» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Ин-
тернет» информация-телекоммуникация чет-
кизинде Тыва Республиканың албан езунун
сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Чазак
Даргазының бирги оралакчызы
О. НАТСАК.

Солун ужуражылга

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫЛАР

Кыдаттың Синцян-Уйгур автономнуг
районундан эртемден, хоочун башкы Тай-
бан (тивалаарга Тайбың) биле КУР-нуң ав-
тономнуг иштики моол районундан келген
социал литература болгаш антропология
институдунун эртем ажилдакчызы Унна
(Оюна) Тывага кээп чорааннар.

Олар Тываның күрүне университетинге,
Гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг
эртем-шинчилелдер институтунун эртем ажил-
дакчылары-биле база Тыва үндезин культура
төвүнде «Хөөмей төвүнге», Тываның национал
музейинге, В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-
шии театрынга ужуражылгаларны эрттиргеннер.

Синцян-Уйгур автономнуг районун Алтай
облазының Алтай хоорайда чурттап чоруур
Ханас уктуг кыдат тывазы Тайбан Кыдатта
чурттап чоруур тывалар дугайында аажок со-
лун чүүлдерни ужуражылга үезинде чугаалаан.
Моон-даа ыңай улуг Тыва-биле харылзааны,
туристичи көкпаларны быжыглаарынче ажилды
күштелдирер дээрзинге олар улуг идегелдиг
болганнар. Тайбың бодунуң кыдат болгаш эрте-
бурунгу моол дылда база тыва дылда бижээн
номун ужуражылгалар үезинде улус-чонга та-
ныштырган.

Тываның Чазаның Баштыңы ол үеде Кы-
датка турган болгаш, келген аалчылар-биле
ужуражыр аргазы чок болганы-биле, хоочун
башкы Тайбан бодунуң солун номун Ш.В. Кара-
оолга дамчыдып бээри-биле арттырып каан.

Кыдат тываларының боттарының алфавит
бижи чок-даа болза, төрөөн дылын чидирбейн,
салгалдан салгалче дамчыдып, хумагалап
чоруурлар. Тыва бижикке дөмейлештир олар
боттарының бижи тургузар, аныяк салгалга
ону өөредир сорулганы мурнунда салып ал-
ганнар. Ынчангаш улуг Тыва-биле харылзааны
моон-даа ыңай күштелдирерин күзеп турар. А
бистиң талавыстан оларже көрүнүп, бүгү арга-
шинээвисти углап, харылзааны үспейн, улам
быжыглаары күзенчиг.

Чылгычы ОНДАР.

Сүт-Хөлден медээлер

ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕЛ

Ажыг соок кыш удавас эргин
артап кирип келири билдингир.
Ынчангаш коданында ходугур
кудуруктуг мал-маганның араттар
азыраан малын онча-менди кыш-
тадып алыр дээш, хынамчалыг
белеткенири – хуннун чугула
айтырыгыларының бирээзи.

Сүт-Хөл кожуунун төвү Сүг-
Аксы суурда мал-маган тудуп турар
араттарның кышка хынамчалыг белетке-
нип турарын демдеглээр апаар. Суурнуң
хоочун чурттакчылары Кирилл Ооржак,
Борбак-оол, Александр, Валерий Ондар-
лар, Хүрең-оол Монгуш, Леонид Орлов
олар коданында 10-15 тонна эки шынар-
лыг сигенини сөөртүп эккеп, таарымчалыг
черлерге сарааттааш, өске эш-өөрүнге
үлегерин көргүскеннер. Бо араттарга
кыш ындыг-ла коргунчуг эвес болур.

ЧААГАЙ ДҮЖҮТ

Чаңгыс борбак картофель-даа
амыдыралга эргежок чугула дээр-
зин кым-даа билир. Картофель
кижиниң кадыкшылынга улуг ачы-
дузалыг продукцияның бирээзи.
Ынчангаш картофельди үе-шаанда
тарып, ооң ажаалдазын агротехниктиг
негелделер езугаар эки чорудар бол-
за, күзүн чаагай дүжүттү ажаап алыры
маргыш чок.

Сүг-Аксы суурнуң чурттакчылары
Александр Ондар биле Владимир Доржу

Чагаалар аразындан

ЧАГЫЫМ

Ажы-төлүн, ада-иезин, чоок
кижилерин оскунган кижилерниң
ажыг-шүжүүн илереткен чүүлдерин
«Шын» солуннуң арыннарындан
чамдыкта номчуур-дур мен.

Ажыг-шүжүгге таварышкан кижилер,
бот-боттарын танывас-даа болза,
солуннуң арыннарын дамчыштыр са-
гыш-сеткилин үлежип, хөрек-чүрзэн
оожургадып, бергелерни шыдажып
эрттеринге ол дузалыг боору чугаажок.
Боттары ажыг-шүжүгүн көрбзэн кижилер
ону чүге бижири ол боларның деп-даа
бодаар чадавас. Ажыг-шүжүгүн сагыш-
сеткилинге хууда бүдүү ажып чоруурга,
дыка берге, кижиниң бодунуң бажын
алыр деп чамдык улус чугаалажыр.
Аар-бергерге таварышкан кижилерниң

Үүлгедиг болгаш яла

ХЭЭЛИ БЭЭРИН ОРАЛДАШКАШ...

Хоойлуга чөрүштүр үүлгедиг
кылзын дээш албан-дужаалдыг
ажылдакчыга хээли берип турган
кижиге хамаарыштыр оттурган
кеземче херзэн прокуратура судче
кирген.

Мөөрейлиг оюннар организастан
база эрттирип турганы дээш мурнун-
да шииткелге онаажып турган кижиге,
2016 чылдың октябрь 11-де Улуг-Хем
кожуунда полицияның опертөлээзинге
13450 рубль хемчээлдиг хээлини бер-
ген. Ол «шаңналды» үүлгедикчи мур-
нунда хавырып алганы компьютер
техниказының 11 система блоктарын
аңаа эгиткеш, оларны ажыглаар арга чок
үрелик херекселдер-биле солугурун, а ол
ышкыш буруудаткан кижиге хамаарыш-
тыр хоойлуга чөрүшкөк хөдөлиштин
кылары-биле берген. Ол чүл дээрге,
Шагаан-Арыг хоорайда «МСК-Лайв»
КХН-ниң хоойлуга чөрүшкөк мөөрейлиг
оюннар чорудуп турарының дугайында
хамаатыларның дыңнадыгларын кичээ-
гейге албас, оюннар программанын

35-40 шоодай картофельди ажаап ал-
ганнар. Суурнуң оон-даа өске чуртта-
кчылары элбек дүжүттү ажаап ап турары
өөрүнчүг. Картофель ажаалдазы ам-даа
уламчылавышаан. Сүт-Хөл кожуунуң
чурттакчылары чүгле картофельден
эвес, өске-даа ногаа аймаандан элбек
дүжүттү ажаап ап, шудургу ажилдап
турарлар.

ААЛЧЫЛАР ҮЗҮЛБЕС

Садып алыкчыларга таарым-
чалыг байдалды тургузар дээш,
эки эгелээшкенин чорудуп,
чоннуң сеткил-сагыжын өөртүп
турар сайгарлыкчыларга Чечен-
оол биле Рада Ондарларны хамаа-
рыштырып болур.

Олар кызымаккай шудургузу-биле
«Шораан» деп садыын улгаттырып, се-
лип-септээш, садып алыкчылар боттары
шилип тургаш, күззэн бараанын шилип
садып алыр кылдыр кылган.

Садыгда янзы-бүрү барааннарны
чараштыр делгээн. Өске садыгларга
бодаарга, ында бараан-сараанның
өртөк-үнези өй-тавында. Ук садыгның
администратору Артыш Бай-Караның
удуртулгазы-биле алды кижиге доктаамал
корум-чурумну тудуп турар. Аныяк са-
дыгчылар Долаана Ондар биле Венера
Донгак улус-чонну звилең-ээлдек хүлээп
албышаан, эвээш эвес орулганы кирип
ап турарлар.

Сайгарылга талазы-биле дуржулга-
лыг болгаш үлегерлиг апарган Чечен-оол
Доржуевич биле Рада Хөөкүй-ооловна
Ондарлар кожуунда болуп турар янзы-
бүрү хемчеглерге ак сеткилди-биле

деткикчилеп, ачы-дузанын көр-
чоруурлар. «Шораан» садыында
бүрүде, моон-даа сонгаар садып
чылар үзүлбес дээрзинге чиг-
турбас. Чүге дизе ол садыг хей
чыгыр өргээзи-дир.

ЧОНГА ТААРЫМЧАЛ

Сүт-Хөл кожуунуң төвү
амы-хууда машина-техника
оолдар боттары сүмелеш
акша-төгөрик чыып тургаш,
иштинге болгаш кожа-хө-
кожууннарже чорук-хөрек ка-
дзэн чонун ыңай-бээр арга-
рар такси-машиналар парк
тургузуп алганнар.

Аарыг-аржык, аскак-бүскек,
хары дөгүй берген дээш канды
кижилер чоруур болгай. Оларга
на-техника хөрек апарза, шайла-
чанында турар машиналарга олур-
шуут хала-даа чок.

Суурнуң чурттакчылары Са-
Вячеслав, Чаш-оол Ондарлар, Эди-
Түлүш, Борис Сарыглар оларның
машиналары кезээде белен ба-
да турар. Ол оолдар корум-чүрү-
болгаш машина-техника талазы-
шыырак белеткелдин көргүзүп ту-
лар. Чадаглаан чонга «чаалгыч»
болуп чоруур оолдар амыдырал
ажыктыг акша-хөреңгини хире ша-
ажылдап ап, чонунга элтиг аргак
хөлгезин үргүлчү белен кылдыр тур-
алган турар улус. Оларның чыңаан
маңгыр-ла болзун деп күзеп кааны

Бораш ОН-
Сүт-Хөл ко-

чүүлдерин «Шын» солуннуң арыннарын-
га чамдыкта парлап, оларның сеткил-
сагыжын редакция билип турары база
дуза-дыр.

Мээң уруум дыка зрес-кежээ кыс
бооп өзүп келген. Торгалыг школазын
4-5 демдектер-биле дооскаш, Кызылга
эртем-билиг чедип алгаш, Шагаан-
Арыг школазынга ажилдап турду.
Өөреникчилери-биле кады тырттырган
чуруктарын ам-даа шыгжап алгаш чор
мен.

Уруум өг-бүлө тудар келин кыс, ажы-
төлдүг ие боор деп өөрүшкү-маңайлыг
чоруп тургаш, аар аарыгдан аарааш,
1999 чылдың февраль айда Кызылда
эмнелгеге шыдашпайн барды. Хөөкүй
уруумну чидиргеш, угаан-кудум оскунар
чыгыш турган мен. Ам-даа болза уруум-
ну сактып, ооң чараш арын-шырайын,
хөнү дурт-сынын, чаптанчыг аажы-
чаңын сагыжымга чуруп, хөрек-чүрзэм

саргып чор.

Уруувусту сөөлгү өртээлче
тыва улустуң чаңчылы езугаар
актап турувуста, чалап алганы-
башкы: «Силерниң урууңар дыка
уруг-дур. Ада-иемни, аал-ораны
дунмамны үргүлчү карактап чоруур.
Дыка муңгараваңар, ыглашпаңар да
көк тайга бажынче халып үне бер-
деп чугаалаан. Эртен даң бажынча
кежээ орай-даа талыгырда дүдүк-
тайга бажынче көрүп алгаш турары
уруум ында менче хүлүмзүрүп,
чайып турганзыг-даа...

Уруг-дарыын, эң-не чоок кыккы-
оскунуп алган эш-өөрүмге: «Ажы-
жүгге дыка бастырбайн, дыка
салдынмай, арткан ажы-төлүвүң-
чырык чер кырынга амыдырап чур-
тыңар» — деп, чагып чоруур кижиге
мен.

Анай-Хаак КЕНЕ

Улуг-Хемниң Торгалыг

тургузуп каан компьютерлерни хавырбас
дзэн «дилег»-дир.

Ындыг байдал-биле ол хамааты РФ-
тиң КК-зиниң 291 чүүлүнүн 3 кезээнде
көрдүнгөн кеземче херзэн үүлгеткен деп
санаан. Ынчангаш кеземче херзэн хан-
дыр сайгарып көөр кылдыр Улуг-Хемниң
кожуун судунче кириген.

Олча КАЛДАР-ООЛ,
Тыва Республиканың
прокуратуразының улуг прокурору.

ЧИИГЕДИР БАЙДАЛДАРНЫ БАРЫМДААЛААН

Машинаны эзирик башкара-
рынга сундулуг херээжен кижиге
шииткел онаарда, суд күрүне
ялалакчызының саналын кичээ-
гейге алган.

Кызыл хоорайның суд участогунуң
эптеширилге судьязының шииткелин
езугаар Саглана Сюрюн деп хамааты
ны РФ-тиң КК-зиниң 264.1 чүүлүнде
көрдүнгөн кеземче херзэн үүлгеткен деп
санаан. Ол дээрге транспорт аймаан
эзирик башкарып чорааны дээш адми-
нистративтиг харысалгага онаажып
турган кижиниң автомобильди эзирик

чорааш башкарганы-дыр.

Ону тодаргайлаарга мындыг.
Мунда автомобиль башкараар эрге-
1 чыл 6 ай хуусаага казыттырып
ган Сюрюн 2016 чылдың март 15
РФ-тиң Орук шимчээшкин дүрүм
транспорт аймаан эзирик башкара-
орук шимчээшкенин айыыл ту-
зарын болдурбазының талазы-
кеззэн хажыдып, машинаны эзи-
мунуп чораан. ОШАЧКИ-ниң орук-
гаарал албанының ажилдакчызы
ону доктааткаш, эмчи шинчиле-
эрттирерин чолаачыга саналдаан
чөпшээрешкен, ону эзирик чораан
медицина албан чери бадыткаан.

Суд үезинде күрүне ялалакчы
Сюрюннуң буруузун миннип турары-
рек үүлгеткени дээш хомудуп чорут-
истелгеге идепкейлиг дуза чедире-
азыралында назы четтзэн уруглар-
херекти аартадыр барымдааның
өөренип көөрүн судтан дилзэн. Суд
барымдаалааш, Саглана Сюрюн-
шак дургузунда ыяап-ла күүседир
дарга шииткен. Оон аңгыда тран-
с-башкараар эргезин 2 чыл 4 ай хуу-
казаан.

Ольга МОН-
Кызыл хоорайның прокурору
дузалакчы

Чаа турисчи кокпа

ХААННАР ШЫНААЗЫНЧЕ ОРУК

Сентябрь 23-түн хүнүндө Кызылдың Алдан-Маадыр атыг национал музейинге «Тываның хааннар шынаазы» деп чаа турисчи маршруттуң таныштырылгасы болган. Аңаа Хакас Республиканың «Хуртуяк Тас» заповеднигинин, Потанин аттыг ачы-дуза фондузунун эртем ажылдакчылары, «Филандрон» сеткүүлдүн журналистери, Тываның туризм адырларының төлээлери болгаш ТКУ-нун төөгү факультетинин башкылары, сургуулдары, республиканың массалыг информация чепсектеринин жылдакчылары, туристер болгаш өскелер-даа киришкен.

Чаа турисчи маршруттуң эвилелин Алдан-Маадыр атыг национал музейинин археолог-инженер эргелекчизи Ольга Оюнаева Монгуш В. Потанин ачы-дуза фондузунун эргелекчизи-биле белеткеп турган. Турисчи оруктуң таныштырылгасында Ольга Монгуш «Хем кожуунун девискээри» «Хааннар шынаазында» делегейде ат-сураа билдин-парган скиф үениң хөй-хөй оруктарын Тывага келген чыпар, туристер, өске-даа кижилер көрүп, билип аргалыг болзун дээш, аян чорук кылыр орук-кыдып кылганын база ук счи төлөвилелди боттандыры-биле бодунун чорудуп ажыл-ижинин дугайында таннарга кысказы-биле атырган.

Кызылдың №14 школазының кижилери, ТКУ-нун башкы болгаш сургуулдары, үлүс, музей ажылдакчы дээш өскелер-даа атырылга соонда Ольга Монгуштуң үдөлгези-биле «Хааннар шынаазында» аян кылыры-биле чорутувус. Аян хоорайдан ырак эвисте ар шөйлүп чоруткан Кара-артының кырлаңнарындан ар шынаазы эгелээн. Ук кээрде хөй санныг улуг элдиг базырыктар чүс-чүс оның төөгүзүнүн чажыт-кадагалап чыдар. Ол катарда хааннар-беглер, беге-дужаалдыг кижилер чуттунган деп эртемден-дараткан. Ынчангаш ону «Хааннар шынаазы» деп адаан. Тос вектиң төңчүзүндө, 20-ынчы эгезинде Урянхайга (Тываның ады) кээп археологтар бо чоок-кымның-даа шинчилеп базырыктарын тодарат-Бедик эрге-дужаалдыг ызыгууртан кижилериниң үдүлгә тураскаалдары рининге бодаарга, аян-болгаш хемчээли-биле турар. Аржаан суурнуң алазында дөрт улуг бар. Оларның ийизин 74, 2000-2004 чылдарда

дыткап турар» – деп, базырыкты таныштырып тура чугаалаан.

Келген аалчылар, аян-чорукчулар улуг девискээрлиг базырыкты долгандыр кылаштажып, ону сонуурган көрүп, чуруктарга тырттырып алган соонда, улаштыр чоруп кагдывыс.

ТКУ-нун төөгү факультетинин сургуулдарының аразында кан-дыг кижини чок дээр... Олар узун орукка хамык улусту чалгааратпас дээш, ырлажып чорлар. Иштики Моолдун Хөхот хоорайдан келген төөгү факультетинин сургуулдары Ачит Харнууд биле Нахия Боржигин Коңгар-оол Ондарның «Конгүрей» деп ырызын моол дылга бараалгадып бээр, аян-чорукчулар

Турисчи оруктуң тургузукчу О. Монгуштуң тайылбыр кылып турары.

дужунга келдвис. «Ук базырык бурун шагда үптөкчилериниң үлгединден хоозуралга таварышкан-даа болза, орнукушудланың ыраккы талапарында тудуг-саймааны эки кадагалаттын-

нар шынаазында эң-не улуг базырык.

«Бо орнукушудланы 1971-1974 чылдарда Ленинград хоорайдан келген шылгараңгай эртемден М.П. Грязнов биле баштайгы тыва археолог М.Х. Маңнай-оол казып шинчилээн-нер. Ук орнукушудланың калбаа 120, узуну 5 метр. Шинчилелдер үезинде дыттан кылган нарын архитектуралыг чеве-кажаалары тывылган. Кажаларның бирээзинде 160 аъттың мөчү-сөөктери, а төп кажаа иштинде хаанның болгаш бай-шыдалдыг кижилериниң мөчүлери чыткан. Ук чевеге чүгле хааннар-беглерни орнукушудуп турган. Национал музейде болгаш Эрмитажта шыг-жаттыг «Аржаан-1»-ниң экспонаттары бистиң эрага чедир 9-8 чүс чылдарга хамааржыр. Оон аңгыда бо базырык скиф көшкүн аймактар төп Азияның девискээрин Европаның черлеринге бодаарга, чүс чыл мурнай-ла эжелеп чурттай берген деп бадыткаан» – деп, Ольга Оюнаева чугаалады.

Оон улаштыр чорааш, «Чиңге-Тей», «Чиңге-Тей-3» базырыктарына чедип, оларның дугайында чаа-чаа чүүлдерни билип ап, чурук-хөрүккө тырттырып алгаш, дедир ээптис.

Шынап-ла, амыдырал-чуртталга мөңгө звес болгай. Бистиң өгбелеривис чүс-чүс, муң-муң чылдар бурунгаар боттарының элп чиптес тураскаалдарын арттырып каан ужуру – тывызык-ла... Маңаа хамаарыштыр КУР-нун Алтай хоорайда чурттап чоруур чогаалчы Тайбан: «Бистиң черивисте база мындыг базырыктар бар. Ынчалза-даа улус ону казып шинчилээр туржук, ооң чанынче безин чоокшулаवास чүве. Бодум хуумда, мындыг черлерге кээри, ылаңгыя бичии уругларны бээр эккээри хоруглуг деп билип чоруур мен. Бо дээрге төөгүлүг тураскаалдар звес, бурунгу чевеглер ышакжыл. Анаа хөөрже безин кевин-херекчок үеде азы кандыг-бир чылдагаан чок барып болбас болгай» – деп, бодунун бодалын илеретти. Тайбан угбадан аңгыда, ынчаар бодап чоруур улуг улус аян чорукчулар аразында эвээш звес болду. А чаа турисчи орукту төөгү факультетинин сургуулдары болгаш өөреникчилери аажок сонуургааннар. Келир үениң төөгүчүлери, аныяк салгал ада-өгбелеринин ук-төөгүзүн билип ап чорзуннар дээн сорулга-биле бо турисчи маршрутту кылган. Ынчангаш ооң ады анаа-ла аян чорук оруу звес, а турисчи билип алышкын маршруду болур.

Эрес КОП.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чогаалчы Тайбан (ортузунда) болгаш сургуулдары Ачит биле Нахия.

2004 чылдарда Россияның болгаш Германияның эртем-экспедициязының шинчилеп, казып тыпканы-биле, ук базырык бүгү делегейинин төөгү болгаш уран чүүл шинчилекчилерин скиф-сибирь аяны-биле эрте-бурунгу дарганнарның бедик деңгелге кылган чараш каасталгалары-биле кайгаткан. «Аржаан-2» базырынын бистиң эрага чедир 7 векке хамаарыштырып турар. Бо бүгү материалдарны национал музейден болгаш Эрмитажтан көрүп болур силер.

Бо базырыктан ийи чүс ажыг дириг амытаннарның өрттөткен сөөктери тывылган. Ол сөөктер бода көшкүн чоннуң чүдүп, езулалдар кылып чораанын херечилеп турар. Базырыктың мурнуу-чөөн талазында төгери-кажааларга аъттың кештерин хергеш, мөчээн хаанга сактышкын кылдыр арттырып чораан дээрзин тыпкан экспонаттар ба-

аажок сонуургадылар. Бо Иштики Моолдан келген сургуулдар биле КУР-да (Кыдат Улус Республикасы) Синцзянь-Уйгур автономнуг районун Алтай хоорайдан келген чогаалчы Тайбанның (тивалаарга Тайбың) ужуражылгасы – база бир солун таварылга болду. Черниң черинге чаңгыс чер-чурттуглар бот-боттарына душчуп кээр-ге, өөрүнчүг болбастың аргазы чок. Тайбан угбавыс кыдат тиваларының Кызыл-Сояннар угундан кижилер болду. Ол тыва дылда шүлүк болгаш проза чогаалын бичип чоруур. Тайбан бодунун чогаалдарын тыва дылга ном кылдыр үндүрүп алыр дээш, мында келген болду. А ТКУ-нун студентилери Ачит биле Нахия Тывада орус болгаш тыва дылды өөренип алыр дээш келгеннер.

«Аржаан-3» тураскаалдыг орнукушудулга комплекзинин

ган деп эртемденнер санаан. Базырыктың даштан бүткен кырык салыгы – даглыг черден эккелген кварц деп даштар көстүп турар. Дээрбектелдир туттунгулаан чеве-кажаалары базырыктың бедий берген талазын долгандыр хүрээлөп алган. Чевегиниң мурнуу-чөөн талазында даштардан бүткен чартык дээрбек кырынга суурга турганын археологтар тодараткан. Бир звес, ук орукушудулганы барыын талазындан чөөн чүкче тудуп чоруп орган болза, бо базырык «Аржаан-2»-ниң оранчок мурнунда туттунган чадакас» – деп, үдөкчивис орнукушудулга комплекзинин дугайында допчулай тайылбырлап тура чугаалады. Улаштыр чорутувус.

Бедик звес Кош-Тей дааның дужунда бир базырыкты таварааш, Аржаан суурга келдвис. Аржаан суурнуң соңгу-барыын талазында «Аржаан-1» – Хаан-

Турисчи оруктуң үндөзилекчилери.

Тыва ужар-чүүлдүн 80 чылынга

БАШТАЙГЫ «ЭЗИРЛЕР»

Тыва дээрге бедик тайгаларның, кадыр-берт дагларның ораны-ла болгай. Тайга-сыннар ажыр чыдар ооң ырак-узак булуңнарында чурттап турар чоннуң аргыжылгазынга агаар ужар-чүүлү эргежок чугула дээрзин Тыва Арат Республиканың удуртулгазы дыка эки медресе билеп турган. Ынчангаш ТАР-ның ужар-чүүлүн тургузар талазы-биле херек кырында ажылды 1934 чылда эгелээн. Тываның удуртулганың дилээзуугаар Оренбургтун шериг ужар-чүүл училищезинге ужудукчуңун мергежилге өөредир-биле ийи тыва оолду хүлээп алган.

Олар дээрге Тываның Улустун Революстуг шеригинин штавының ажилдакчызы старшина Кидиспей Чооду биле аъттыг шеригинин анаа дайынчызы Оюн Лапшын. Кайызы-даа орус дылды багай эвес билер, билиг-мергежилге өөреничел, угаангыр-сагынгыр, дайынчы белеткелге шудургу боорга, нарын мергежилди олар чайлыг шингээдиң ап шыдаар деп бүзүрел-биле Кидиспей биле Лапшынны өөредип чорутканы ол. Оренбургтун шериг ужар-чүүл училищезинин даштыкы чурттан курсантыларынга совет документилерни берген. Лапшын Лавров, а Кидиспей Васильев деп ат-фамилия-биле өөренип турганнар.

Баштайгы тыва ужудукчулар Оренбургтун шериг ужар-чүүл училищезинге өөренип турда, чаа тыва күрүнениң ужар-чүүлүнүн материал-техниктиг таваан салыр талазы-биле ажылды республиканың чааа ССРЭ-нин дузазы-биле чорудуп эгелээн. Тыва Арат Республиканың тургустунганының 15 чыл оюн таварыштыр 1936 чылда совет казак «ПО-2» деп ийи самолетту белекке берген. Ол дээрге байырлал таварыштыр анаа-ла белек эвес, а баш бурунгаар дугуржупта езугаар көргүскен дуза дээрзи чугаажок. Ол самолеттарны совет ужудукчулар Ткаченко биле Терехов Тывага ужуруп эккелгеннер. Бо самолеттарны көргөн дораан тывалар

Баштайгы тыва ужудукчулар.

оларны «ужар-хеме» деп адай бергеннер. Самолет дээрге ол шагда тыва кижиге, Тываның үндезин орус чурттакчыларындаа, хуулгаазын чүүл болганы чугаажок. Агаарга ужуп чораан хемени ооң мурнунда кым көргөн боор. Совет ужудукчулар «ПО-2» деп ийи самолет-биле Тываның кожууннарынче ужуруп, улуг эвес чүктөрүни чедирип, харылзаа талазы-биле тускай даалгаларны күүседип, баштайгы агаар муршруттарын ажиткан.

Совет Эвилелинден чаладып келген тускай эртемниглеринин дузазы-биле тыва ужар-чүүлдүн материал-техниктиг баазазын тургузуп, Кызыл хоорайның чөөн талазынга, амгы үеде ТКУ-нун өөредилге корпусу биле ниити чуртталга бажыны турар черге, самолеттар хонар шөлду дескилел, оларны тургузар ангарларны дээш өске-даа тудугларны тудуп эгелээн. Ол ажилдарга ТАРШ-тын дайынчыларын хөйү-биле хаара тудуп турган.

Оренбургтун шериг ужар-чүүл училищезин Кидиспей Чооду 1937 чылда чедишкенин дооскаш, төрөз чуртунга чанып

келген. Совет Эвилелинден келген ужар-чүүл инженери Николай Прохоров биле Кидиспей Чооду тыва ужудукчуларны, ужар-чүүл механиктерин белеткээр талазы-биле ажылды эгелээн. Ынчангаш 1937 чылды Тываның хамааты ужар-чүүлүнүн тургустунган чылы кылдыр санай берген.

Келир үениң ужудукчуларынга өөредир оолдарны Николай Прохоров биле Кидиспей Чооду кончуг шыңгыы шилип ап турганнар. Кадыының байдалы кончуг эки, ол үеде Тывага элээн хөй апарган машина-техниканы башкарып, септел билер кижилер ужудукчуңун, механиктиң мергежилге өөренир аргалыг болганнар. Оларның бирээзи «Тывавототранспорт» бүдүрүлгезинин аныяк чолаачы-механиги Чили Чимит. Ужудукчуга өөрениксезин 100 ажыг аныктарның аразындан үстүнде ады үнген Чили Чимиттен аңгыда Алексей Ензакты, Ховалыг Хопуяны, Виктор Очур-оолду, Сергей Хунан-оолду, Соян Дадар-оолду шилип алган. Курстарга өөренигенин соонда,

Соян Дадар-оол ужар-чүүл техникти, арктаннары ужудукчу мергежилдиг болганнар. Баштайгы ужудукчулар ССРЭ-ден эккелген Р-5, У-2 деп самолеттарга Тываның кожууннарынче ужуруп эгелээн. Баштайгы дээрзиде Шагаан-Арыг, Эрзин, Чадаана дээн ышкыш самолеттар хондуруп болур ажык шөлдерлиг черлерге ужуп турганнар. Чоорту арга-дуржулгалыг апаргаш, Тожу, Кунгуртуг, Мөңгүн-Тайгаже ужуруп эгелээннер. Дагларның, тайгаларның, шынааларның байдалын көрүп ужудар болгаш, агаар-биле аргыжылга чорудары элээн айыылдыг ажыл. Агаарга самолет үрелип, черниң черинге самолеттарны хондуруп таварылгалар тургулаан.

Тыва Арат Республиканың төвү Кызыл биле Красноярск хоорайларның аразында агаар аргыжылгазының оруун ажыдары улуг социал-экономиктиг болгаш политиктиг ужу-дузалыг турган. 1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээр мурнунда бир хонук бурунгаар, июнь 21-де, Кызыл биле Красноярск хоорайларның аразында Абакан

болгаш Ермаковск таварты сажирлер аргыштырылгаш болгаш почта биле чүүк сөөгезинин 687 километр узун туг маршрудун ажиткан.

Фашисттер Германия СЭвилелинче халдаан соо тыва ужудукчулар Чилимит, Сергей Хунан-оол, Хопуя, Алексей Ензак Тывадан ырак эвесте Чегорск хоорайга турган ужудукчуларының школадайынчы белеткелди эр шериг ужудукчу мергежил чедип алганнар. Олар фуга баргаш, тулчуушкун болуп турган девискээрлер чүктөрүни, ок-чепсекти сөөг оон балыглаткан солдаттар тылче эккел турганнар. А Хопуя милитарисчи Япон чылча шаварынга кириш 1946 чылда чанып келген.

Тыва Арат Республика СЭвилелинч составында кы соонда баштайгы тыва ужу-чулар республикага хама ужар-чүүлдү сайзырадыр боттарының улуг үлүүн келгеннер.

Баштайгы тыва ужу-Кидиспей Чоодунун алдар-мөңгөжидер, аңаа тураскады тургузар дугайында чү элээн үр үе дургузунда чү келген. Чугааны ажыл-хер-терже шилчидер талазы-биле хемчеглерни Тываның хама ужар-чүүлүнүн 80 чылында А Балчыровна Кара-оол эгелэ. Буянын ажыл-херектерини ганизастаар талазы-биле у арга-дуржулгалыг, чонну аразында алдар-ады угу-бавыстың башкарылгашы республиканың чурттакчы баштайгы тыва ужудукчу Кидиспей Дагбаевич Чоодунун тукаалын тургузуптар. Ол дээр чүгле Кидиспей Чоодуга эвес, баштайгы тыва ужудукчулар шуптузунга тураскаал болур.

Шаңгыр-оол МОНТИ төөгү материалдары ажиткан

P.S. Тыва чоннуң чорозу ланыры баштайгы тыва ужудукчуларны бо чурттан танаан кижилерни оларны аттарын «Шын» солунга дакциязынче чорударына ледивис. Шын типканнар демдеглээр бис.

Тыва регионалдыг салбырда

ЧАНГЫС ДЕМНИГ
РОССИЯ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Каң-оол Даваа «Чангыс демниг Россия» партияның төлевилелдеринин күүселдезинин дугайында партияның регионда актив-биле чугаалашкан.

Регионалдыг салбырның секретары Каң-оол Даваа Тывада 24 партия төлевилелин боттандырып турар дээрзин дыңнаткан. Шупту төлевилелдеринин регионалдыг башкарыкчыларын бадылаан, ол ышкыш төлевилелдеринин күүселдезинге хөй-ниитинин болгаш эксперт каттыжышкынынарын төлээлерин хаара тудары-биле төлевилел бүрүзүнде хөй-ниити чөвүлелдерин тургускан.

«Партия төлевилелдеринин калбак сайгарылгазы болгаш оларның күүсел-

дезинге чурттакчы чонну хаара тудары – партияның кол сорулгаларының бирээзи болгаш төлевилелдерни боттандыраарының кол негелдези апарган» – деп, секретарь демдеглээн.

Политчөвүлелдин кежигүннери чартык чыл дургузунда элээн көскү түңнелдерлиг, чедишкенин ажылдап турар кезек төлевилелдерни чаңгыстап сайгарып чугаалашкан.

Ындыгларның бирээзинге, чүнүң-даа мурнунда, «Хоорай хүрээлени» төлевилел хамааржыр. Ол төлевилел езугаар чаарттынып турар объектилерин кылдынганы 61 хуу. Ооң ажыл-чорудулгазында республиканың Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарда база Ак-Довурак, Кызыл хоорайларда 20 бажың чанының девискээрлерин болгаш 9 хөй-ниити чыгыр черлерни чаагайжыдып септел турар. Ол сорулгаларга федералдыг бюджеттен 68 миллион ажыг рубльди тускайлаан, а республика 3 млн. ажыг рубльди кириштирген. Хову-Аксында, Кызыл-Мажалык, Каа-Хем суурларда болгаш Кызылдың чамдык кудумчуларында бажың чанының

ПАРТИЯНЫҢ АКТИВИ-БИЛЕ

девискээрлерин, хөй-ниитинин чыгыр черлерин чаагайжыдар талазы-биле ажылдарны дооскан. Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда ол ажылдар ам-даа үргүлчүлөп турар.

Төлевилелдин регионалдыг башкарыкчызы – Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн Тыва иштинде ол төлевилелди хөй-ниити ортузунга калбаа-биле сайгарып көргөн деп демдеглээн.

«Тус черниң Культура бажыңы» төлевилелде республиканың бүгү кожууннарындан 14 культура албан чери кижип турар, оларның бежинде «10 культура одаа» төлевилелдин деткимчези-биле кады капитал септелгелерни кылып турар. Төлевилел езугаар муниципалдыг культура бажыңнарының материал-техниктиг баазазын быжыглаарында болгаш чаарттырында акша-хөреңгини тускайлаан. Бо чоокку хонуктарда Ак болгаш Теве-Хая сумуларының культура бажыңнарын ажыдарын планнап турар дээрзин «Чангыс демниг Россия» партияның Тывада регионалдыг

салбырының күүседикчи комитетинин удуртукчузу Елена Ховалыг дыңнаткан.

«Көдээ клубтар материал-техник баазазының болгаш дериг-херекселдеринин чаартылгазын аажок херексеп турар. «Тус черниң Культура бажыңы» төлевилелге кайы-даа бюджеттен итизи-биле 8 миллион ажыг рубль аңгылаан. Амгы үеде культура албан черлеринде септелге ажылдары чыгып турар. Үн аппаратуразы, чырыдар риг-херекселдер, сцена хептери болгаш көрүкчүлерге чымчак сандайларын ниң Культура яамызында эккелген, уду клубтарга үлээр» – деп, төлевилелди хөй-ниити чөвүлелиндин даргазы Сайды Доржу чугаалаан.

«Биче хоорайларның театрлар» деп партия төлевилелиндин чоруду дугайында партияның хөй-ниити чөвүлелиндин кежигүнү Михаил Монти «Төлевилелдин ажыл-чорудулгазы» Чадаананың «Мерген-Херел Монти» аттыг Культура бажыңының хөгжүм театрының материал-техниктиг баазазы

ТЫВА АВИАЦИЯНЫҢ СУРАГЖААН МААДЫРЫ

Анай Балчыровна Кара-оол.

диспей Чоодунуң тураскаалының чанынга ооң өөреникчилери, баштайгы тыва ужудукчулар — Лапшын Оюн, Алексей Ензак, Ховалыг Хопуя, Чили Чимит, Виктор Очур-оол, Сергей Хунан-оол, Дадар-оол Соянның аттарын база кириер. Бир дугаар кижилеривисти утпас болзувусса эки» — деп чугаалааннар.

ТР-нің Чазак Даргазының
бирги оралакчызы Органа Нат-

сак, Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Хопуя, ТР-нің күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оол, кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Орлан Донгак, орук-транспорт комплекизиниң сайыды Олег Бады, экономика сайыды Елена Каратаева, культура сайыдының бирги оралакчызы Виктор Чигжит, Кызыл хоорайның баштыңының оралакчызы Аяс Лопсан, «Серебрянка» санаторийиниң улуг эмчизи Алиса Шимит, «Шын» солуннуң кол редактору Александр Шоюн, Афганистанның хоочуннар эвилелиниң кежигүннери Леонид Кара-оол, Бичелдей Саая туштузунда сөс ап, улуг буянынг үүлө кылып турар хоочуннарга чылыг-чымчак сөстөрни чугаалап, шушту талазы-биле деткимчезин көргүзерин азап, удуртуп турар яамыларының, аңаа хамааржыр албан черлериниң ажилдакчыларының, хоорай депутаттарының тураскаал туудунга кириштирер дээш чыгган акшазын дамчыдып берген.

Ужудукчунун уруунун уруу
Лариса Балдановна Натпит-оол
кырган-ачазының дугайында сак-
тышкынны чугаалааш, турас-

каал тудуунга акша-төгөрик чыып алыры-биле чайның изии дивейн ачы-буян концерттерин көргүзүп, буянның үүлө-херек кылып чо-руур тура-соруктуг хоочуннарга база деткимче көргүскен кижилерге төрөлдөринин мурундан өөрүп четтиргенин илереткеш, ачы-буян марафонундан кирген акшаның түңү 583, 430 рубль болган дээрзин чыылганнарга дыңнаткан.

Тываның улустуң артизи Олег Сарыглар «Центр Азия» бөлүү-биле, Тываның алдарлыг артизи Вероника Чооду, Тываның улустуң артизи Демир-оол Кежигити, «Саян» ансамблиниң самчылары, Каа-Хем кожуунуң культура ажилдакчызы Арам Монгуш, Чаа-Хөлдөн «Сал-гын» ансамбли, хоочуннарның «Хөгжүмчүлөр» ансамбли солун оюн-көргүзүүн чыылган-нарга бараалгаткан. Ол ышкак агиткультбригаданың киржикчилери Валерий Ховалыговичиниң «Хөөкүй бодум» деп оюн-баштак шүлүү, Анай Балчыровнаның Шагаан-Арыгның, Чаа-Хөлдүн культура ажилдакчылары-биле күүсеткен «Үш-Мөөрүгүм» деп ырызы, Алиса Алексеевнаның моол ырызы, Александр Сан-

Тураскаалдың ниити хевири

ооловичиниң «Чүвүрүм» деп хөглүг-баштак шүлүү чыылган-нарны каттыртып, хөглөткен.

Бирги уждукчуну меңгедер тураскаал тудуунуң буянныг үүле-херээ мооң-биле доозулбаан, сентябрь 29-та Улусчу чогаадылга бажыңынга «Тыва авиацияның сурагжаан маадыры» деп ачы-дуза концерт-марафону-биле уламчылаар. Найысылалывысты чараш хевир кирип турар тураскаалдар не-межип, көвүдөп турары эки. Чурт-тар аразынга чонну аргыштырар делегей чергелиг аэропорттуң девискээринге Тываның төөгүлүг уждукчузу Кидиспей Чоодунуң тураскаалы удавас туттунар дээрзинге бүзүрөл улуг.

Алдынай СОЯН.

Авторнунг тырттырган
чуруктары.

БИРГИ УЖУДУКЧУГА ТУРАСКААЛ

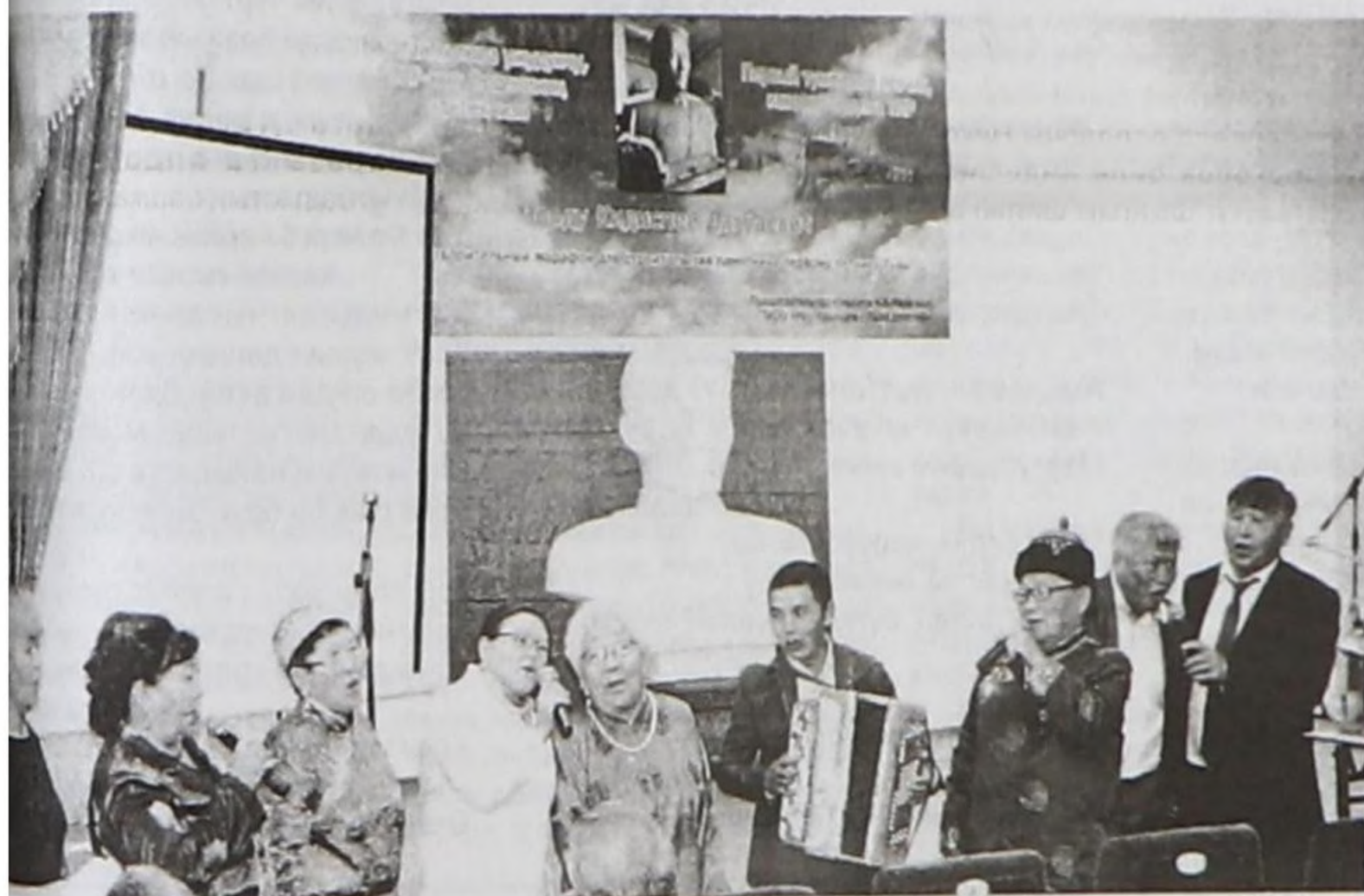

Тыва авиацияның тургузукчузу болгаш бирги тыва ужудукчу **КИДИСПЕЙ ДАГБА-ЕВИЧ ЧООДУНУ** адын мөңгедидерибиле сентябрь 29-та Улусчу чогаадылга бажыңыга 17.00 шакта «**ТЫВА АВИАЦИЯНЫҢ СУРАГЖААН МААДЫРЫ**» деп ачы-дуза концерт-марафону болур.

Тыва Республиканың алдарлыг артистериниң болгаш Тес-Хем кожууннуң чогааниң концертинден кирген акшаны найыс-девискээринге тургузар Тываның төөгүлүг Чоодуга тураскаал тудуунга кириштирер.

«Самолетуд», «Эзир-Кара» ыры болгаш «Урянхай» модель агентители, «Аржаан» й Хураган, Артыш Сагаан, Ай-кыс Кыргыс, на Баржай дээш өскөлөр-даа киржир.

Билет өртөө 600 рубль. Харылзажыр телефону
8-923-269-46-19.

Агиткультбригаданың кежигүннери күүселде үзінде.

КУРАШКАН

р, ол ышкаш Клара Сагдынын шылдың төөгүзү» деп шишин рынга акша-хөреңгини аңгылаар. Илелче кирген ийги культура ери – Кызыл хоорайның «Бичии нүң театры». Ол албан чери мате- хниктиг баазазын быжыглаарына ышкаш «Бокту-Кириш болгаш эзлей» деп шиини тургузарына реңгини алыр. Бо хуннерде каас- имелде херекселдерин чогаадып болгаш сцена идик-хептерин даа- лапы-биле ажилдар чоруп турар. Вилелге ниитизи-биле 6 миллион даны тускайлаан».

че хоорайларның парыкта-
левилел езугаар эвэзш зве-
р кылдыган: ТР-ниң Национал
ың ногаанчыдылга ажилдарына
агштарны белеткеп каскан, ат-
ннарны чаарткан, тарып олуртур
ны эккеп чедирер кылдыр ыяш
черлер-биле керээзлерни чар-
ыктың кылдынганы-амдызында
50 телевизилге ниитизи-биле 4

миллион ажыг рубльди аңгылаан дээрзин төлевилелдиң башкарыкчызы Аяс Лопсан дыңнаткан. Төлевилелдиң күүселдезин федералдыг болгаш регионалдыг бюджеттерден акшаландыра.

Политичесуелге чугаалашкан айтырыглары түнүп тура, Каң-оол Тимур-ович партия төлөвилелдери дээрге соңгукчуларның чагыгларын шиитпирлээр чепсектерниң бирээзи база ол ышкаш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының соңгулда мурнунуң программаның күүселдези-дир деп демдеглээн. Ужуражылганың төнчүзүнде ол дараазында сорулгаларны салган: 2017 чылдың сентябрь төнчүзүнге чедир бажың чанының девискээрлериниң чаагайжыдылга ажалдарын доозар, муниципалитеттерде партияның талалакчыларының ажалын күштелдирер, регионнуң партия активиниң муниципалитеттерниң күүсекчи эрге-чагырга органны-биле кады ажылдагылазын идепкейжидер.

Чаяна НОРБУ,

“Чаңгыс демниг Россия”
партияның девискээр

салбырының парлалга секретары.

БАЗА КАТАП ТЫВА ХҮРЕШ

Тыва хүреш, аът чарыжы база тыва национал хөгжүм үнү чокта, кандыг-даа кожуун болгаш республика чергелиг байырлалдар солун звес апаар болгай. Ылаңгыя тыва хүреш бистиң чоргааралывыс хайныктырып чоруур, төөгү шагдан-на ынак адаан-мөөрейивис болуп келген национал оюнүвүс.

Тыва хүреш болгаш хөөмөй-сыгыт бистиң хей-аьдывысты, омак-сергээвисти кииксидип чоруур. Кайда хүреш болуп турар-дыр, хамык чон ында хөйү-биле чыгылып келген турарын билир бис.

Бо чүүлдү тыва хүрештин аарыкчыларының болгаш чоннуң дилээ-биле бижидим. Ынчалза-даа ара-аразында бодумнуң арга-сүмем катпышаан, хуу бодалдарымны база илереттим.

Тыва хуреш федерациязы мөге салыкчыларының хүлээлгезин бедидип, уран талантылыг, хөглүг-баштак, ты-
вынгыр-сагынгыр кижилерни шилээш,
оларны тускай өөредири күзенчиг. Кайы

мөге октаан азы октаткан дээрзин мөге салыкчызы база кол шииткечи шиитпир-лээр үжүрлүг.

Мөгелерниң девии оларның сүр-күжүн көргүзүп турар болгаш, чараш болур ужурлуг. Күрүне тугунуң баарыңа чедир, ону дээскиндир аяңның кылдыр девиир. А хүрежири-биле чалаткан мөгелерниң аттарын адаптарга-ла, дораан үне халып келири күзенчиг. Амгы үеде бир мөгениң ады үнерге, элээн үр болганда шөлдүң кайы-быр булуңундан таваар базыл үнүп кээр чоруун чурумчудар. Мөгелер чаңгыс черге олурар ужурлуг. Оон аңгыда ол кажык тыртар деп езу-дүрүм тыва хүрештин төөгүзүңгө-даа турбаан болгай. Чаартылга-ла дээш дүрүм хажыдарга, оюн-тоглаа солун звес апаар. Барза-барза, мөгелеривистин чараш девиг-самын, аргаларын чаартып, база-ла өскертип азы солуп кааптар ирги бе?

Оолук КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы суур.

Тыва черниң, тыва чоннуң улуг өңнүү, буянның башкызы Матвей Рабданович Чойбонов октябрь эгезинде 70 харлаар. Ол буддисти философияның доктору, профессор, даштыкы харылзаалар талазы-биле Буддисти Сангханың Россияда бүрүн эргелиг төлээзи, Мальтий Ордениниң эдилекчизи. Россияда хамаанчок, бүгү делегейде Мальтий Орденин каш-ла санныг кижиге алганын чугаалаарга-ла, оон ук шаңналдың эдилекчинин тайбыңга, чоннар аразында эл-найыралга улуг салышкыны билдинип кээр.

Матвей Рабданович – Бурятияның улустуң чогаалчызы, Россияның, Бурятияның культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Россияның литература шаңналының эдилекчизи, Саха-Якут Республиканың «Күш-ажыл дээш медалының» эдилекчизи, Моолдун хүндүлүг хамаатызы. Бо чылын ооң юбилейин таварыштыр Моол бодунуң эң улуг шаңналы – Алдын Сылдыс (Алдын Хадас) ордени-биле шаңнаан.

М.Р. Чойбоновтуң хей санныг шаңналдарының кол-колун безин бижиирге, бо хире улуг, төнчү чок болур-дур. А ооң чырыкче парладып үндүрген номнары база арбын. Ооң сөзүңге бижээн ырылар, опералар чон аразында калбаа-биле нептерээн. Англияның, Моолдун номчукчулары база Россияның дыка хей чоннары ооң сеткил-хөөнү хөлзедип кээр чогаалдарын боттарының дылында номчуп турар. Оларның аразында тыва чон база төрээн тыва дылында номчуур аргалыглар. Ынчангаш М.Р. Чойбоновтуң тыва дылда шүлүктөрүн силерге бараалгаттывыс, хүндүлүг номчукчу.

ӨҢНҮКТЕРИМ – МЭЭҢ ДИРИГ БУРГАННАРЫМ

Өңнүктерим – мээң дириг бурганнарым, Сагыш-хөңнүм кежик-биле долуп чору. Чааскаанда-даа, орук-суур-даа чораанымда, Өңнүктерим, силерге мен улам ханы ынак-тыр мен.

Өңнүктерим, кудай-дээр дег, делгем силер Силер чокта, салгын-хаттын доозуну мен. Өлүг дүрзү азы каңмыл... кижиге эвес! Силер барда – мен-даа бар мен, силер чокта, өлгөним ол.

Өңнүктерим – найыралдың хөлгелинге Өндүр мерген сөзүңерге бүргедир мен. Көвей чоннуң одаандыва бердиникеш, Хөйүнү билип, хөйүнү бодап орап-дыр мен.

Силер дээштиң дүн, хүн дивес мөргүүр-дүр мен, Бодалдарым кокла оруу арыг, кем чок. Бүзүрээр мен, өңнүктерим келири дег, Дириг бурган кижилерге боду көстүр.

КАМГАЛАКЧЫМ

База катап мөргүлүмнү оожум, арыг сөстөр-биле ОЛЧЕ углаайн, көрүжүмнү ОЛЧЕ көрүнү. Саарылган чырык-биле караңгыны аткаар идип, Ол мээң сөстөрүмнү дыңнап турар, бүзүрээр мен.

Бурган-башкы! Көзүлбес мээң камгалакчым! Буруувус дээш энерелди көргүс, өршээ! Холдарыңда дуган, хүрээ херелденген, Хову, даглар, чалгыларны чырыдыптың.

Мөңгө шак бо холдарымның көстүрү дег, Караңгыда дүне ай дег, хүндүс хүн дег, Камгалакчым, чуртталгам сээ төдү көскү Сээң харын чажыдың-даа ылап улуг.

Чүрээм оттуг, сеткилимден тейлеп ор мен, Бүгү чонга – улуг, биче кижилерге Өндүр Шыңга чедирип кээр оруктарны, Өртемчейниң тыныжын-даа берип, шаңна!

МӨҢГЕ ЧУЛА АДААН ОРТА

Чула-деңниң адаан орта төрүттүнген Шак ол үе-шагымга мен йөрээл тудайн.

● Матвей ЧОЙБОНОВ

ӨҢНҮКТЕРИМ – МЭЭҢ ДИРИГ БУРГАННАРЫМ

Каш чүс чылда сылдыс болуп чырып ойнаар Улуг кежик оглу, мөңгө, чаяаттыңан.

Узак маңыг келир өйнүң чылдарында Аймак чонум күштүг болзун, алдаржызын. Ажык чараш, хүндүлээчел, кайгамчыктыг Улус-чонум сеткил-хөөнү быжыг болзун.

Будда чечээ алаң-тос дег аккыр силиг Бодадывыс шак-ла ыңдыг арыг болзун. Чаштарывыс эргелелге мандып өссүн, Чаштарывыс эриг сеткил эдилезин.

Мөңгө өндүр чула-деңге чалгынналгаш, Йөрээлдерим деңгерлерге ужуктур-ла. Ханы улуг өөрүшкүлүг бурганнары Мага хандыр чүрээм-биле көрүп алың.

1. Дээрже көргөш, бурганнарга тейлеп аар мен Черже көргөш, чаштарымны чассыдар мен. Хая көргөш, эрткен изим, үлүүм бодап, ордулар мен Мурнум көргөш, чүрээм күжүр хей-аът кирип, күштү немээр.

2. Деңгерлерге сеткилинден мөргүүр кижиге Дилээнин тып, бодалдарын бодарадыр. Эчис шынныг, чырыктыгы сагызыннар Ээ көрнүп, эки чүүлдү хайырлап бээр.

Ажы-төлдүң бажын чыттап, чаптаан кижиге Өртемчейниң эртинезин ожаап, таныыр. Өрү чашты ожаавайн эрткен болза, Алыс чараш чүл ол дээрзин билбейн артар.

3. Хая көрдүм – эрткен оруум узунун аар! Чалыы чылдар – туман өттүр бүлүң сылдыс. Хая көрдүм – чоруй барган кымны чок дээр! Чашкы харга бастырылган чаш көк ышкаш.

Мурнум көргөш, келир өйжө, бедиктерже Өндүр улуг ажыл-ишче бердинер мен. Өгбелерим үргүлчү-ле мээң-биле... Буянныг чол – чүктеп шыдаар чүгүм болган.

Сеткил-хөңнүм кыдыг-уг чок далай ышкаш, Сан чок көвей бодап-сагыш ында эштип,

Салгын-хеме болуп ойнаан. Сырын-хаттын оларга шуут херээ-даа чок. Сыг дээр сырын делгемнерде билдинмес-тир. Сеткил-хөңнүм – идегелдин өргээзи-дир. Харыксыраан хензиг-биче корабльдер Хайыралдыг хоргададын оон тывар. Сеткил-хөңнүм – Кежик-чолдун химистери мөңгө каастаан Тоол шагның хөлзээшкенин хоорайы-дыр. Амыдырал-чуртталгамны чүү дээр мен! Анаа бөдүүн, көңүс бөдүүн, ол-ла боду. Мөргүлдөрүм ынчангаштың ыйт-дааш чок, Мөрү бедик, чоруу чымчак, Арыг, чаагай кежик-чолду Алгап, дилеп, бүгүдөгө чаяап чоруур.

Чажыт чүүлдер чуртталгамда хей-ле-дир ам... Алдын айның чурттакчызы? Азы кым мен? Чайыр сылдыс делегейи – талыгырдан Анаа-ла эвес кижилерге бадырган бе?

Эмнеп-домнаар күчүнү мээ бурган шаңнаан... Ээ-та, чүү дээр. А чүгө? Билдингир-ле, Чаяакчывыс сени, мени – шупту чонну Чалгынналдыр хей-аът кирип чорууру ол.

Чамдык-чамдык үелерде бодумну мен Шаар улуг делегей деп, бузунду деп, Хензиг биче элезин даш, кум-сай ышкаш, Кээргенчиг база улуг даг дег бодап келгилээр мен.

Ынчалза-даа шак бо черниң, шак бо сугнуң Ынай хензиг кезии мен деп миннип чор мен. Чонум эки, кежик бүргээн чорзун дээштиң Шактан шакче, хүнден хүнче, чылдан чылче Чолдун бедиин йөрээп, сурап, судур номчуп, Салым-чолум ынчаар харын чаяаттыңан.

ЭТЮД

Хоюг, чылыг чайгы дүне Хову-шөлчө үнүптер мен. Коңгулуурлар кыңгыражыр. Шыпшың, ыржым,

Шыва тон дег, эким шывар. Өөр чылгы былгыржы-дыр, Ыт чок дыңнап тургулаар мен. Өрү дээрде кырымда ай Чожуй берген көрүп турар. Ооң соогу черже батты, Ону харын ам чаа билдим. Хову-шөлгө көжээ болуп,

көжүй бээр м Ховар чажыт чыжыр херел дээрден ба Карактарым ону харын дозуп ала Чассыг салгын эртип чыда, Чаагым суйбап эргеледир. Оо, ол-даа авам холу чассыды О, шак бо дүннү! Төнчүзү чок чайгы дүн

КУДАРАЛ

Ыглап аарын күзей бээр мен, ынчалза-бя хензиг карак чажын кайың а Карактарым кургаг хову сагыңдыр Халап багым хей-ле чашты шагдат Чараш эргим уруг-биле дужуксады Чалыы эр-даа оруумну дуй тура д Чортуп чорууйн?... Бурган ону чөпшээр «Чорук-херээң доозулбаан» — де шыңгыы сөт

Кижиге четпес ырак черге чоруттай Хинчектин ай... чаражың-на мен сал

ХОВУ

Хову черниң делгемнерин кайгаан Күдүйүпкен ачамны-даа, авамны- Хүндүлүг ол өгбелерим көрүп каар Олар өлбээн. Олар улуг делгемнерже ырай бер ында чурттаан. Демгилерим чуртталгазы төнчү-де Делгемнерде база ыңдыг, төнчү-де Шагдан тура шак бо хову – камгалалым, даянгыжым. Шак бо черге бурганнарга сеткил мөргүүр-дүр мен. Шак бо черге черлик маргыш, каржы кырыш туруп көр (Сагыңдырып чугаалаксап ораары Хову черниң делгемнери Бисти ол-даа өттүр билген. Ховудан мен айтырдым ийин: Өңнүктерим найыралга шынчы-ды Арыг шак бо орук-биле чуртташты чоруп ор Азы олар чоруп болбас орукта бе? Хову черниң делгемнерин кайгаан Өлүмден-даа кортпас кынны бээр-дир Хову черни адаларым алгап чорза алгаар-даа Өскөн чуртум ынакшылдыг кайгаксаар

МЭЭҢ АВАМ

Бутка мени тургускалак, күжүр ааа Бурганнарже эглип, ырап чорупкан Чаңгыс эвес, хей чыл шуужуп эрткен-даа Сагыш-бодал чүгле сенде, чүгле с

Сылдыс от дег, холдарыңда чула Шынаа дургаар эртен эрте чоруп Кудай-дээрниң бедииндиге үнүп Куу имир дагларже ырап, ис чок ч

О, авай, хая көрүн, чаныңда мен. Булут болгаш дүштер өттүр чедип Буттарыңны кара сугнуң чайырың чуй шаап бер Овуруңну, шырайыңны көрүш-биле чассыдып каа

Чалыы болгаш буурул черже Чайыр харлыг, ырак черден көрүнү Чаагай онза энерелдин, хүндүтк Сагыш-хөөңгө хылдары-ла кыңгыр

Кажан-на-бир ыдык өргээ – ачам Хензиг чаштын – сээң үнүң дыңнап Сени ынчан изиг чүрээм ханызын Камныг, чоргаар өрү хүнче көдүрер

Сайлыкмаа очулду

Эртемденге сөс

КУЖУГЕТ СЕРЕННИН КУДАРАНЧЫГ САЛЫМЫ

Бо чурукта кайызы-даа Алаш чурттуг Серен Кужугет биле ондар-оол Монгуш-тур. Чурукта адын айытпаан, Сереннин кы-төлү ону билбес боор. Мен ону эки билер мен. Оон дунун сестери-биле алырга, бүгү назынында "чазак черин-чалчалап келген", биче дүжүмет-тир ийин. Серенни чүгле күдөн билер боордан башка, танывас мен. Ол хирезинде намдарын шору билер мен. Кударанчыг салым-чолдуг кугет Арапай оглу Серен-дир. Чаңгыс чер-чурттуг акым айында тоожуп берейн.

Монгуш Минчиер оглу Он-Совет үеде солуннарга чүдүлгезин хоругурунга эң-не идеккейлиг киришкен. Корган чурттуг Ооржак Сереттин чу-гаазы-биле алырга, ол Ортаа-Алаштын хамык хамнарының дүңгүр болгаш өске-даа хам-наар эт-херекселдерин чаңгыс черге бөлгөш, ыяш чыгыргаш, өрттедиринче боттарын алба-даан. Сарыг-Сереннин шак ол коргунчуг үүлгедииниң дугайында дамчыыр чугаа бүгү Алашка тыр-гын турган.

Кужугет Сереннин (Сарыг намдарының дугайы-н бодунун бижимелин ил. Монгуш Аваа төөгүн инаан сагыжымның саа-чурумалы. 2008 ч. Арын 8). Кандыг-даа эрге-ча-айы-даа шагда кижини үндүр көдүрүп азы черге өл-даа болур. Хамык чүве чагыргазындан хамаар-

енниң адазы Кужугет Ара-ан дургуннарның бирээзи Комбулдайының шеринге Ону бодаарга, чоннуң илээзи дээш ол шагның екчилеринге удур туржуп еверлиг. Оон дугайында бижээ. Ол өске төөгү-

ада-иези Алашка яды-чурттап чораан. Олар илуг өг-бүлө, ийи боду-с киж. Серен он ийи турда авазы чок апарган. эрткенде, 1920 чылдың адазы сарыг-думаадан өлгөн. Хөй ажы-төлү т-кан.

Чыл. Декабрының чык-соогунда Алаш Хемнин Кыштаг деп черге чыыш-ет Серенни кыйгырткаш, арның Сундуй чаңгы, ның чозар мээрэң баш-ек байлар "хой оорлаан ш 15 хондур эриидзэн. лары, угбалары сүрүп "Канчап-даа тургаш, ериптер бис, алганым вит, хилинчектенирин тур" дижирге, ол ына-

ваан. Дүжүметтерни чаа сөглээн. Эриидедип турганын база десе бергенин ол мынчаар сактып бижээ: "Чозар мээрэңниң "Серенни хүлээш олуртуңар!" – дээн кургамзык үнү дыңналган соонда, арбанымның даргазы авыастыг чаңгы чүгүрө аарак келгеш, мени хүлээш, чыыш өөнүң эжиинге олурткаш, янзы-бүрү эрээ-шаажы херекселдерин чанымга эккеп төпкөн.

"Хоран аастыг ытты хап ту-руңар" дээн соонда чаактарымче чүс-чүс катап хап турган шаагай даажының аразында Чозар-Мээрэңниң "хак-хак!" дээн хааш үнү бо хүнге чедир-ле кулаамда чаңгыланмышаан ийин.

Миннип кээримге, бир-ле өгдө будумну саактааш, хөртүк харны багай хөректээжим хойнун долдур уруп каап чыдыр мен. Боданып чыдарымга, ийи дөңмээм ыжы ийи быгында чедип келген хире.

Каш хонганымны эки-ле бил-бес мен, бир-ле дүне ийи будумну саактан адырып алгаш, өгдөн дуюкаа үнгөп үнгөш, элөөнедип чорааш, Чозар-Мээрэңниң өртөп каан кула аъдын тып алгаш, муна каапкан мен. Чүү дээр ону, ыжык дөңмектерим чарлы бер чазып чоруур чүве. Бай-Тайганың Үсүү-Аңгылыгже үнгөш, мал чедип болур черинге чедип алгаш, аътты салыпкаш, кал-гып чорааш, даң адып чорда Хөндөлөңниң Белдир-Каыт бажы-нга Балчыңмай акым сугга чүгле тынныг чедип келдим.

Акым, чаавам хая чугу хайы-дыргаш, ону изии-биле аартадып ижирткеш, ийи будумну отка дөгелендир шуглааш, чыттырып каан. Удуп-удуп, оттуп кээримге, акым, чаавам сүмөлөшкөш, мени чажырыпканнар. Ол аразында арбан даргазы баштаан, мени сүрген элчилер ол-ла хүн акым

Серен Кужугет (он талазындан) биле Ондар-оол Монгуш. 1964 ч.

сугга чедип келди.

Чаавам ынчан дыка-ла ка-жар кылган ийин: "Кужүр-ле дунмамны, кайда-ла доңуп өлгөн чыдыр ирги, бо делегейде дириг чоруур салымы чок кулугурну – деп, чугааланып-чугааланып, ыглап бадырыптарга, келген элчилер мени мында ылап-ла келбээн деп бүзүрөпкөш, дедир элпеккенер.

Акым сугга чажыт байдалга чурттап тургаш, балыг-бышкы-ным чүгүзөртөп кээрге, акыла-рым Саян сынының арты Аны хемге чедирип кааннар. Аңаа ая-дузак салып, аңнап чип, чыл хире болгаш чанып келгеш, үр-даа болбаанда туттуруп алгаш, Чадаананың Көкей-ноян чызаа-нынга эккеп, демирледип алган чыдар звес ийик мен бе.

1923 чыл төңгүжө эрээ-шаажы ялалынга эрттирдим. Мени кан-чаар-даа эриидезе, шынныг хе-рек тиилеп үнгөн, чеже боор мени хостап үндүрүпкөн. Ынчалза-даа Көкей-ноянын эргинин кадарар хаалгачызы кылдыр арттырып каан".

Бо коргунчуг таварылга Тыва-га чаа Төре тургустунганын чар-лаан соонда, оон ыраккы булуну Алашка болганын сагындырып каайн.

Актыг черге эрги шагның эрээ-шаажызын эдилеп эрткен аныяк эр чаа шагның чагыргазын Саян кырындан чырык хүнүн,

хосталганың болгаш дең эргениң үези келген кылдыр хүлээп ап, аңаа ак сеткилдиг бараан болуп эгелээн.

Аныяк оолдун намдарынга аас-кежиктиг хүннер эгелээн. 1923 чылдың ноябрь айда Тываның сургуул шеринге кир-ген. Ийи чыл болганда ол Совет Эвилелиниң Тверь (Калинин) хо-райда үлөтпүрчүн-тараачынның Кызыл шериниң ортумак шко-лазынга 1925 чылда өөренип киргеш, ону 1929 чылда дооскаш, төрзөн Тывазынга сентябрьда өөрүшкү-маңнайлыг чанып кел-ген.

1929 чылдың төңгүзүндө болган Тыва намның сески хура-лынга АРН Төп Комитетиниң база политбюрозунун кежигүнүңге томуйлаткан. Оон соонда ТАР-ның Биче хуралының база ТАР-ның Чазааның кежигүнүңге 1935 чылдың эгезинге чедир-ле соңгудуп чораан.

Коминтерниң айтышкы-нын езугаар үжен чылдарның эгезинде Тока баштаан чаа сталинчи намның чагыргазы байларның база шыдалдыг тараачыннарның хөрөңгизин хунаап, оларны колхозтарже күш-биле ыдалап, чоннуң езу-чаңчылдарын, амыдыралдың үндөзүн омур-хевирин "эргиниң артышкыны" кылдыр чарлап, чоннуң шажын-чүдүлгезин хоруп, "аңгы хуралдары" деп езу-дүрүм

чок, үен-даян хуралдарны хөлүн эрттир хувискаалчаан тенек аныяктар Тываның янзы-бүрү булуңнарынга эрттирип турган.

Кужугет Серен хам шажын-чүдүлгезин хоругурунга эң-не идеккейлиг киришкен. Корган чурттуг Ооржак Сереттин чу-гаазы-биле алырга, ол Ортаа-Алаштын хамык хамнарының дүңгүр болгаш өске-даа хам-наар эт-херекселдерин чаңгыс черге бөлгөш, ыяш чыгыргаш, өрттедиринче боттарын алба-даан. Сарыг-Сереннин шак ол коргунчуг үүлгедииниң дугайында дамчыыр чугаа бүгү Алашка тыр-гын турган.

Сталинчи намның ужур-дүрүм чок политиказынга, оон Тывага Тока баштаан удуртул-газынга удур хемчиктин ийиги үймээни (1930 ч.) база 1932 чылда Кунгуртууга чепсектиг тура халышкын үнгөн. Кужугет Серен үймээннерни базарынга идеккейлиг киришкен дээш, 1932 чылда ТАР-ның Чазааның дээди шаңналы Кызыл Тук ор-дени-биле шаңнаткан. Ол-ла чылдың декабрьда ТАР-ның Шериг чөвүлелиниң даргазынга томуйлаткан.

Ол-ла чылдарда Сат Чурмет-Дажы баштаан бөлүк Токаның чөрүлдээлиг иштики политика-зынга удурланып, көшкүн чоннуң мал ажыл-агыйын болгаш культу-разын ол хевээр арттырар дээш демисежип турган.

Токаның политиказының ке-ди чогу 1933 чылдың төңгүзүндө тода илерей берген. Мал бажының саны кызырылган, этт садып чири бергедзэн. 1933 чылдың төңгүзүндө Тыва намның Төп хораазының онзагай плену-мунга Тока буруузуң долузу-биле мининген. Пленумнуң шиитпири-биле Тыва Нам "Хувискаалчы чазактын бири дузалакчызы" апарган. Ол хирезинде Токаны аар аараан И.Шагдыржаптын ор-нунга Намның хартаачызы кылып каан. Чүге дээрге ол Москваның кижизи-ле болгай. Оон улаштыр ТАР-ның Биче хуралының онза-гай сессиязынга Чазак даргазы Сат Чурмет-Дажы илеткел кыл-гаш, Коминтерниң айтышкынын езугаар үжен чылдар эгезинде Тыва Намның (Тока) чорудуп турган политиказының амыдыра-лынга таарышпазын шыңзыткан.

М. БАЙЫР-ООЛ, философия эртемнериниң кандидаты.

(Уланчылыг).

нчан өөредилге ның дооступ тур-ези чүве. Кожууннуң ылар, өөреникчилер ун эрттирер ээлчег уур школазынга таван.

у Чайлаг-Хемге эртти-дугуржуп алгаш, баш белеткенип-ле эгелээн лаг-Хемге барып белет-йиле кезек башкылар бурунгаар чоруптувус. ш-культура башкызы Шарый-оол башкарып башкының негелде-шыңгызы-даа кончуг. баргаш, өг тип алгаш, ип тура хонган бис.

ик баштай-ла Солчур ыры моорлап келген. а: «Кандыг кончуг ырак кылып алган улус си-деп арай шыжыгып турдулар. Оларның андагайты, Саглы, Дус-раа туристери шууштур нер.

г-Хем, шынап-ла, суур-ин элээн ыракта ар-дар чайлаа-дыр ийин. соңгу-чөөн талазында ла сыннары-биле ко-

Кадык амыдырал

ЧАЙЛАГ-ХЕМГЕ ТУРИСЧИ СЛЕТ

жаланчып чыдар. Чайын чеде бээрге, ногаан өңнүг хевис чадып каан дег, бойдус чурумалы-даа чараш чайлаг. Дааш-шимээниң кара сугларлыг, эзим аргазында эм үнүштерлиг, артыш-шаанак, тайга согуназы дээш кандыг-даа үнүштер, чечектер, кат-чимис шупту бар. Ынчангаш ол черни шилип алган боор, туристерге кончуг таарымчалыг чер-дир ийин.

Туристичи кокпа оруктун кар-тазында Чайлаг-Хемден үнгөш, тас тайгаларны одуртур кы-лаштакташ, оон үстүү тала-зында Ак-Кара-Сугну таварып келир кылдыр айыткан. Слет-даа эгелээн. Шииткекчилерни тус-тузунда харыылаар черлеринче үндүрүпкөн. Мен Сайзана баш-кы-биле хемни кежерин хынал көрдүвүс. Туристичи слеттун кир-жикчилери картазын тудуп алгаш, кокпа оруктап кээп-ле турлар. Бис база харысалганы бодувуска

ап, негелдени шыңгырадып, хендир дузазы-биле шарытты-нып алгаш, хемни канчаар ке-жерин тайылбырлап берип-даа турдувус. Ажылывыс доозул-каш, лагерьге чедип кээривиске, слеттун чамдык киржикчилери бистерге хомудап, негелделиг, шыңгы башкылар бар-дыр деп турган болганнар. Слеттун кол башкарыкчызы Дмитрий башкы: «Эр хейлер, ол-дур харын, ын-чаар ажылдаар» дээш, бистерни мактаарга, иштимде амырап-даа турдум. Бо башкы боду база дыка шыңгы, шиитпирилиг киж. Бис-тер база ону өттүнүп, шыңгы ажылдап турганывыс ол-дур.

Бо болуушкуну, Чайлаг-Хем-ге башкыга мактаттырып турга-нымны база слеттун эки башкарып эрттиргенивисти черле утпас чордум. Башкының туризм тала-зы-биле арга-дуржулгазы бай-лак. Мен ынчан кады ажылдап тургаш-ла, эскерген мен. Оон

Башкылар туристичи слет үезинде.

ыңай спорттун шупту хевирле-ринге ойнаар, черле ынчаш алы-зындан авааңгыр-кашпагай, ол ам школада элээн хөй чылдарда ажылдап турар база аныяк баш-кылар Вадим Комбуй-оол биле Сайлык-оол Туматтын дагдынык-чызы. Спорттун тергенини дээш оон-даа өске шаңналдарның эдилекчизи. Дмитрий Шарый-оол — ачазының изин баскан башкы. Оон ачазы Владимир Чактар-оол-ович хөй чылдарда бо школага директорлап ажылдаан. Ам бо

хүннерде Чаа-Суур школазы бо башкының адын эдилеп турар. Оларның өөреникчилериниң бирээзи мен. Дима башкы-биле туристичи слеттарга кады кирип, тайга-сынның кокпа оруктарын кады эртип чордум. Ам ол ча-раш черлерни: Кадыр-Тайгазын, Чайлаг-Хемни, Үстүү, Алды-Ак-Кара-Сугларны, Чинге, Калбак-Дөргүннерни эргий кеззэн болза, база солун-на.

Ася ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует о том, что поступило заявление о предварительном согласовании предоставления земельного участка в собственность из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Шуй, ул. Новая, д.7, вид разрешенного использования (назначения): для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 1078 кв.м.

В течение тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения граждане могут подавать письменные заявления о намерении участвовать в аукционе по продаже земельного участка или для подробного ознакомления со схемой расположения земельного участка, обращаться по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222 2-й этаж, время приема с 09-00 до 13-00, обеденный перерыв с 13-00 до 14-00, с понедельника по четверг в рабочие дни.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.А.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР
chedirilgeli

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10 Х

Харылзажыр телефону: 8-923-545-408

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный ку
чузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден ден
31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ АУКЦИОНА

На основании постановления администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» № 260 от 25.09.2017 года, администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» (Организатор аукциона) объявляет аукционы на право заключения договора аренды земельного участка.

Форма торгов: аукцион

Дата проведения аукционов: 02 ноября 2017 г. Место проведения аукционов: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8

Предмет аукционов: право на заключение договора аренды земельного участка под строительство. Срок аренды — 20 лет

№ аукциона	Время аукциона	Местоположение земельного участка	Разрешенное использование земельного участка	Площадь, кв. м	Кадастровый номер	Начальная цена, руб	Шаг аукциона, руб	Задаток, руб	Информация об технических условиях подключения объектов к сетям инженерно-технического обеспечения и размерах платы за подключение объектов к сетям инженерно-технического обеспечения Энергоснабжение
1	15.00	Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Булун-Терек, ул. Ленина д. 12 «б»	Для индивидуального жилищного строительства	700	17:14:0301013:190	2275	113,75	455	Технологическое присоединение объекта возможно от электрических сетей ОАО «Тываэнерго»

Параметры разрешенного строительства

Минимальный отступ от красной линии — 4 м;

Минимальный отступ от границ земельного участка — 6 м;

Порядок приема заявок на участие в аукционе: для участия в аукционе заинтересованному лицу необходимо подать Организатору аукциона заявку (лично или через своего представителя). Лицо, подающее заявку, обязано вместе с заявкой представить следующие документы:

1) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

2) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица, а также выписку из решения уполномоченного органа юридического лица о совершении сделки (если это необходимо в соответствии с учредительными документами претендента и законодательством государства, в котором зарегистрирован претендент) (для юридических лиц);

3) документы, подтверждающие внесение задатка.

Задаток должен быть перечислен на расчетный счет: р/с № 40101810900000010001 отделение НБ Республики Тыва, г. Кызыла (Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва), л/с 03123005360, ИНН 1715001332, КПП 171501001, БИК 049304001.

Задаток должен поступить на указанный счет не позднее 25 октября 2017 г. В случае не поступления задатка на расчетный счет в указанный срок претендент к участию в аукционе не

допускается. Организатор торгов в течение 3-х банковских дней со дня подписания протокола результатов аукциона возвращает задаток участникам торгов, которые не выиграли их.

Заявки на участие в аукционе вместе с другими документами принимаются по рабочим дням с 09.00 до 18.00 со дня опубликования настоящего информационного сообщения по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27. Последний день приема заявок 28 октября 2017 г. Определение участников аукциона состоится 02 ноября 2017 г. в 15.00 часов по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27 путем рассмотрения заявок и документов претендентов, установления факта поступления от претендентов задатков на основании выписки с соответствующего счета.

Осмотр земельного участка на местности проводится в каждую пятницу с 10.00 до 13.00 после выхода настоящего сообщения.

Официальный сайт, на котором размещено информационное сообщение <http://org.ru/http://chaa-hol.tyva.ru/>

Решение об отказе в проведении аукциона может быть принято не позднее чем за три дня до наступления даты его проведения.

Подведение итогов производится по окончании аукциона. Победителем признается участник, который предложит в ходе аукциона наиболее высокую цену за предмет аукциона.

Условия и сроки платежа устанавливаются договором аренды земельного участка.

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ АУКЦИОНА

На основании постановления администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» № 262 от 25.09.2017 года, администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» (Организатор аукциона) объявляет аукционы на право заключения договора аренды земельного участка.

Форма торгов: аукцион

Дата проведения аукционов: 02 ноября 2017 г. Место проведения аукционов: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8

Предмет аукционов: право на заключение договора аренды земельного участка под строительство. Срок аренды — 20 лет

№ аукциона	Время аукциона	Местоположение земельного участка	Разрешенное использование земельного участка	Площадь, кв. м	Кадастровый номер	Начальная цена, руб	Шаг аукциона, руб	Задаток, руб	Информация об технических условиях подключения объектов к сетям инженерно-технического обеспечения и размерах платы за подключение объектов к сетям инженерно-технического обеспечения Энергоснабжение
1	15.00	Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. 60 лет Октября, д. 27 «б»	Для индивидуального жилищного строительства	1400	17:14:0101029:566	2800	140	560	Технологическое присоединение объекта возможно от электрических сетей ОАО «Тываэнерго»

Параметры разрешенного строительства

Минимальный отступ от красной линии — 4 м;

Минимальный отступ от границ земельного участка — 6 м;

Порядок приема заявок на участие в аукционе: для участия в аукционе заинтересованному лицу необходимо подать Организатору аукциона заявку (лично или через своего представителя). Лицо, подающее заявку, обязано вместе с заявкой представить следующие документы:

1) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

2) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица, а также выписку из решения уполномоченного органа юридического лица о совершении сделки (если это необходимо в соответствии с учредительными документами претендента и законодательством государства, в котором зарегистрирован претендент) (для юридических лиц);

3) документы, подтверждающие внесение задатка.

Задаток должен быть перечислен на расчетный счет: р/с № 40101810900000010001 отделение НБ Республики Тыва, г. Кызыла (Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва), л/с 03123005360, ИНН 1715001332, КПП 171501001, БИК 049304001.

Задаток должен поступить на указанный счет не позднее 25 октября 2017 г. В случае не поступления задатка на расчетный счет в указанный срок претендент к участию в аукционе не

допускается. Организатор торгов в течение 3-х банковских дней со дня подписания протокола результатов аукциона возвращает задаток участникам торгов, которые не выиграли их.

Заявки на участие в аукционе вместе с другими документами принимаются по рабочим дням с 09.00 до 18.00 со дня опубликования настоящего информационного сообщения по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27. Последний день приема заявок 28 октября 2017 г. Определение участников аукциона состоится 02 ноября 2017 г. в 15.00 часов по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27 путем рассмотрения заявок и документов претендентов, установления факта поступления от претендентов задатков на основании выписки с соответствующего счета.

Осмотр земельного участка на местности проводится в каждую пятницу с 10.00 до 13.00 после выхода настоящего сообщения.

Официальный сайт, на котором размещено информационное сообщение <http://org.ru/http://chaa-hol.tyva.ru/>

Решение об отказе в проведении аукциона может быть принято не позднее чем за три дня до наступления даты его проведения.

Подведение итогов производится по окончании аукциона. Победителем признается участник, который предложит в ходе аукциона наиболее высокую цену за предмет аукциона.

Условия и сроки платежа устанавливаются договором аренды земельного участка.

солуннуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12345 экз. Үндүрүлгөңү тиражы: 41

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың

Информатизация болгаш

харылзаа яамызы.

Кол редактор

А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000 Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.

Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар

Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол,

А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилеп-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).

Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулуру А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277

Корр. счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465

КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»

г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-

лары болгаш массалыг коммуникация-

лар адырынга хайгаарал талазы-биле

Федералдыг албанын Тыва Республика

талазы-биле эргелели «Шын» солунну

2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-

00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан-

(Кызыл, Щетинкин болгаш Краченко, 1)

Солунда парланган материалдарын

торларының бодалдары редакцияның туургуз-

дүшпейн барып болур. Айыттыгын санчылар

еске-даа фактылары, дыңдадылары дээс ага-

боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530

Солун неделяда үш катап үнөр

Хемчээли 3 парлаар ама

Номерин парлаггаже дужаганы:

график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон